କର୍ମଧାରୟସମାସ

ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣପଦର ସମାସକୁ କର୍ମଧାରୟସମାସ କୁହାଯାଏ। ଦୁଇଟି ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଜଣକୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ବା ଜଣକର ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣ ଥିଲେ ବା କୌଣସି ବିଶେଷ୍ୟପଦର ବିଶେଷଣ ସହିତ ସମାସ ହେଲେ କର୍ମଧାରୟସମାସ ହୋଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର - (କ) **ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷ୍ୟର କର୍ମଧାରୟ**

(i) ପାଚକପୂଜକଃ ଗୋବିନ୍ଦଃ ମନ୍ଦିରେ ଶେତେ।

(ରୋଷେଇଆ ଓ ପୂଜକ କାମକରୁଥିବା ଗୋବିନ୍ଦ ମନ୍ଦିରରେ ଶୋଇଛି।)

(ii) ରାଜର୍ଷିଃ ଜନକଃ ଜ୍ଞାନୀ ଆସୀତ୍।

(ରାଜା ତଥା ଋଷି ଜନକ ଜ୍ଞାନୀ ଥିଲେ।)

ପ୍ରଥମବାକ୍ୟରେ ଗୋବିନ୍ଦପଦର ବିଶେଷଣରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ 'ପାଚକପୂଜକଃ' ଏକ ସମସ୍ତପଦ। ଏଥିରେ ପାଚକ ଏବଂ ପୂଜକ ଦୁଇଟି ବିଶେଷ୍ୟପଦ ରହିଛି। ଗୋବିନ୍ଦ ପାଚନକାର୍ଯ୍ୟ କରିବାସମୟରେ ପାଚକ ଏବଂ ପୂଜନକାର୍ଯ୍ୟକରିବା-ସମୟରେ ପୂଜକ ଅଟେ। ଉଭୟ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଗୋବିନ୍ଦର ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପକୁ ଦର୍ଶାଉଛନ୍ତି। ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟରେ 'ରାଜର୍ଷିଃ' ପଦଟି ଜନକଙ୍କୁ ବୁଝାଉଛି। ସେ ଏକାଧାରରେ ରାଜା ଏବଂ ଋଷି ଅଟନ୍ତି। 'ପାଚକପୂଜକଃ' ଏବଂ 'ରାଜର୍ଷିଃ ପଦଦୁଇଟିରେ ଥିବା ବିଶେଷ୍ୟପଦଗୁଡ଼ିକ ଜଣକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ କର୍ମଧାରୟସମାସ ଅଟନ୍ତି। ତେଣୁ-

ପାଚକପୂଜକଃ = ପାଚକଃ ଚ ଅସୌ ପୂଜକଃ ଚ ଇତି / ପାଚକଶ୍ଚାସୌ ପୂଜକଶ୍ଚେତି।

ରାଜର୍ଷିଃ = ରାଜା ଚାସୌ ଋଷିଃ ଚେତି। ଏହିପରି -

ମମ ଗୁରୁପିତା ଶେତେ। (ଗୁରୁଃ ଚାସୌ ପିତା ଚେତି)

ତବ ପୁତ୍ରଶିଷ୍ୟଃ କ୍ରୀଡ଼ତି। (ପୁତ୍ରଃ ଚାସୌ ଶିଷ୍ୟଃ ଚେତି)

ପଠାଣିସାମନ୍ତଃ କବିଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ ଆସୀତ୍। (କବିଃ ଚାସୌ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିତ୍ ଚେତି)

ଅକ୍ଷୟମହାନ୍ତିଃ ଗାୟକାଭିନେତା ଆସୀତ୍। (ଗାୟକଃ ଚାସୌ ଅଭିନେତା ଚେତି)

ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣପଦ ଜଣକୁ ବୁଝାଉଥିଲେ କର୍ମଧାରୟସମାସ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

(ଖ) ବିଶେଷଣ ଓ ବିଶେଷଣର କର୍ମଧାରୟ

ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟଃ ଅଶ୍ୱଃ ଧାବତି। (ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟ ଘୋଡ଼ାଟି ଦୌଡୁଛି)

ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣଃ ବୃଦ୍ଧଃ କମ୍ପତେ। (ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣ ବୁଢ଼ାଟି ଥରୁଛି।)

ପ୍ରଥମବାକ୍ୟରେ 'ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟଃ' ପଦରେ ହୃଷ୍ଟ ଏବଂ ପୁଷ୍ଟ ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣପଦ ରହିଛି ଏବଂ ତାହା ଏକ ଅଶ୍ୱର ହିଁ ବିଶେଷଣ। ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟରେ 'ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣଃ' ପଦରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣପଦ ରହିଛି ଏବଂ ତାହା ଏକ ବୃଦ୍ଧର ବିଶେଷଣ। ତେଣୁ, 'ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟଃ' ଏବଂ 'ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣଃ' ପଦଦୁଇଟି ସମସ୍ତପଦ ଏବଂ ଏହା କର୍ମଧାରୟସମାସ ଅଟେ। ତେଣୁ,

ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟଃ = ହୃଷ୍ଟଃ ଚାସୌ ପୁଷ୍ଟଃ ଚେତି।

ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣଃ = ଜୀର୍ଣ୍ଣଃ ଚାସୌ ଶୀର୍ଣ୍ଣଃ ଚେତି। ଏହିପରି -

ଭୀମକାନ୍ତଃ ସାଗରଃ ଦର୍ଶନୀୟଃ। (ଭୀମଃ ଋସୌ କାନ୍ତଃ ଚେତି)

ସୁସ୍ଥସବଳଃ ରାମଃ କଥଂ ଭିକ୍ଷତେ ? (ସୁସ୍ଥଃ ଋସୌ ସବଳଃ ଚେତି)

ମୃଗଃ ଭୀତତ୍ରସ୍ତଃ ଧାବତି। (ଭୀତଃ ଋସୌ ତ୍ରସ୍ତଃ ଚେତି)

ଧାନ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରଂ ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟମ୍ ଅଭବତ୍। (ନଷ୍ଟଂ ଚ ତତ୍ ଭ୍ରଷ୍ଟଂ ଚେତି)

ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣ ଜଣକୁ ବୁଝାଇଲେ ଏବଂ ବିଶେଷଣଦୁଇଟି ପୂର୍ବପରକ୍ରମରେ ଘଟିଥିବାର ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ କର୍ମଧାରୟସମାସ ହୋଇଥାଏ।

ଲକ୍ଷ୍ୟ କର –

ସ୍ନାତାନୁଲିପ୍ତଃ ଜନଃ ସଭାଂ ଗଚ୍ଛତି। (ପୂର୍ବଂ ସ୍ନାତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ଅନୁଲିପ୍ତଃ)

ପୀତପ୍ରତିବଦ୍ଧଃ ବତ୍ସଃ ଧେନୁଂ ପଶ୍ୟତି। (ପୂର୍ବଂ ପୀତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ପ୍ରତିବଦ୍ଧଃ)

ଶ୍ରୁତାନୁରକ୍ତଃ ଭକ୍ତଃ ଗୁରୁଂ ପୃଚ୍ଛତି। (ପୂର୍ବଂ ଶ୍ରୁତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ଅନୁରକ୍ତଃ)

ମାତ୍ର, ଦୁଇଟି ବିଶେଷଣପଦ ଦୁଇ ପୃଥକ୍ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ଏପରି କର୍ମଧାରୟସମାସ ହେବ ନାହିଁ।

(ଗ) ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣର କର୍ମଧାରୟ

କୌଣସି ବିଶେଷ୍ୟପଦର ତା'ର ବିଶେଷଣପଦସହିତ ସମାସକୁ ମଧ୍ୟ କର୍ମଧାରୟସମାସ କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର–

ଶରଦି ନୀଳାକାଶଃ ଶୋଭତେ। (ନୀଳଃ ଆକାଶଃ)

ମମ ନୀଳଶାଟୀ ନାସ୍ତି। (ନୀଳା ଶାଟୀ)

ଗୃହାତ୍ ନୀଳାମ୍ବରମ୍ ଆନୟ। (ନୀଳମ୍ ଅମ୍ବରମ୍)

ନୀଳପଦଟି ବିଶେଷଣ ହୋଇଥିବାରୁ 'ଆକାଶଃ'ର ବିଶେଷଣ ସମୟରେ ନୀଳଃ, ଶାଟୀର ବିଶେଷଣ ସମୟରେ 'ନୀଳା' ଏବଂ 'ଅମ୍ବରମ୍'ର ବିଶେଷଣସମୟରେ 'ନୀଳମ୍' ହୋଇଅଛି। ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଅନୁସାରେ ବିଶେଷଣର ଲିଙ୍ଗ ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନର ରୂପରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ, ମାତ୍ର ସମସ୍ତପଦରେ ମୂଳପଦଦୁଇଟି ମିଳିତ ହେବାପରେ ଆବଶ୍ୟକ ବିଭକ୍ତିବଚନ ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ। ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗପଦ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ଓ ବହୁବଚନାନ୍ତ ପଦର ମୂଳ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ରୂପ ହୋଇଛି। ଏହିପରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କର –

ଦୁର୍ବଳଧେନୁଃ ମାର୍ଗେ ଗଚ୍ଛତି। (ଦୁର୍ବଳା ଧେନୁଃ)

ସୁନ୍ଦରବାଳିକାଃ ମଞ୍ଚୋପରି ନୃତ୍ୟନ୍ତି। (ସୁନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଃବାଳିକାଃ)

ବାଳମୃଗ୍ୟୌ ଜଳଂ ପିବତଃ। (ବାଳେ ମୃଗ୍ୟୌ)

ବୀରଯୁବକାଃ କସ୍ମାତ୍ ନ ବିଭ୍ୟତି। (ବୀରାଃ ଯୁବକାଃ)

ଉତ୍ତମଛାତ୍ରୌ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠତଃ। (ଉତ୍ତମୌ ଛାତ୍ରୌ)

ଉଦ୍ୟାନାତ୍ ରକ୍ତପୁଷ୍ପାଣି ଆନୟ। (ରକ୍ତାନି ପୁଷ୍ପାଣି)

ମହତ୍ ଶବ୍ଦରୁ ସମସ୍ତପଦରେ କେବଳ 'ମହା' ଅବଶିଷ୍ଟ ରୁହେ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର–

ମହାପୁରୁଷଃ ସତ୍ୟଂ ଭାଷତେ। (ମହାନ୍ ପୁରୁଷଃ)

ମହାନଦୀ ମହୋଦଧୌ ମିଳତି। (ମହତୀ ନଦୀ, ମହାନ୍ ଉଦଧିଃ ତସ୍ମିନ୍)

ଅତିଥିସତ୍କାରଃ ମହାଫଳଂ ଦଦାତି। (ମହତ୍ ଫଳମ୍)

ମହାତ୍ମାନଃ ସର୍ବଦା ପୂଜନୀୟାଃ। (ମହାନ୍ତଃ ଆତ୍ମାନଃ)

ମହାଦେବ୍ୟଃ ଶଙ୍କରମ୍ ଅପୃଚ୍ଛନ୍। (ମହତ୍ୟଃ ଦେବ୍ୟଃ)

ମହାବୀରୌ ଯୁଦ୍ଧେ ମିଥଃ ମିଳିତୌ। (ମହାନ୍ତୌ ବୀରୌ)

ସେହିପରି ଶୋଭନ ବା ସୁନ୍ଦର ଅର୍ଥରେ ସମସ୍ତପଦରେ 'ସୁ' ଏବଂ କୁତ୍ସିତ ଅର୍ଥରେ 'କୁ'ର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ। କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ 'କୁ' ସ୍ଥାନରେ କା, କିମ୍, କତ୍ ଆଦିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ସୁବାଳକଃ ପ୍ରଶଂସିତଃ ଭବତି। (ଶୋଭନଃ ବାଳକଃ)

ସୁଶିଷ୍ୟୌ ପୁରସ୍କୃତୌ ଅଭବତାମ୍। (ଶୋଭନୌ ଶିଷ୍ୟୌ)

ସୁମାତରଃ ଲୋକଜନନ୍ୟଃ ଭବନ୍ତି। (ଶୋଭନାଃ ମାତରଃ)

ସୁବସ୍ତ୍ରମ୍ ଅବଶ୍ୟଂ ପରିଧାନୀୟମ୍। (ଶୋଭନଂ ବସ୍ତ୍ରମ୍)

କୁମାର୍ଗେ ଗମନମ୍ ଅନୁଚିତମ୍। (କୁତ୍ସିତଃ ମାର୍ଗଃ, ତସ୍ମିନ୍)

କୁବୁଦ୍ଧିଃ ନିନ୍ଦନୀୟା ଭବତି। (କୁତ୍ସିତା ବୁଦ୍ଧିଃ)

କୁସଙ୍ଗଂ ବର୍ଜୟେତ୍। (କୁତ୍ସିତଃ ସଙ୍ଗଃ, ତମ୍)

କଦାପି କୁମିତ୍ରାଣି ଉତ୍ତମାନି ନ ଭବନ୍ତି। (କୁତ୍ସିତାନି ମିତ୍ରାଣି)

ଏହିପରି କେତେକ ଉଦାହରଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର -

କାପୁରୁଷାଃ ମିଥ୍ୟା ବଦନ୍ତି। (କୁତ୍ସିତାଃ ପୁରୁଷାଃ)

କିନ୍ନରାଃ ମଧୁରଂ ଗାୟନ୍ତି। (କୁତ୍ସିତାଃ ନରାଃ)

କାଜଳଂ କଦାପି ନ ପାତବ୍ୟମ୍ (କୁତ୍ସିତଂ ଜଳମ୍)

କଦନ୍ନଂ ରୋଗାନ୍ ଜନୟତି। (କୁତ୍ସିତମ୍ ଅନ୍ନମ୍)

କଦଶ୍ୱଃ ମନ୍ଦଂ ଗଚ୍ଛତି। (କୁତ୍ସିତଃ ଅଶ୍ୱଃ)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡିକରେ କୁତ୍ସିତ ଅର୍ଥରେ କା, କିମ୍ ଓ କତ୍‌ର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି। ମାତ୍ର, "ଈଷତ୍ ଉଷ୍ଣମ୍" ଅର୍ଥରେ କୋଷ୍ଣଂ, କବୋଷ୍ଣଂ ଓ କଦୁଷ୍ଣଂର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ।

ଯଥା - କବୋଷ୍ଣଂ ଦୁଗ୍ଧଂ ପିବ। (ଈଷତ୍ ଉଷ୍ଣମ୍)

ସ୍ୱ ବା **ନିଜ** ପଦସହିତ ସମାସ ହେଲେ **ସ୍ୱ** ବା **ନିଜ** ପଦ ବିଶେଷଣରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର -

ଅଧୁନା ତ୍ୱଂ ସ୍ୱଗୃହଂ ଗଚ୍ଛ। (ସ୍ୱଂ ଗୃହମ୍)

ସ୍ୱଜନନୀ ସର୍ବଦା ପୂଜନୀୟା। (ସ୍ୱା ଜନନୀ)

ବାଳକଃ ସ୍ୱମିତ୍ରଂ ପୃଚ୍ଛତି। (ସ୍ୱଂ ମିତ୍ରମ୍)

ସା ନିଜମତମ୍ ଉପସ୍ଥାପିତବତୀ। (ନିଜଂ ମତମ୍)

'ସ୍ୱ'ର ପ୍ରୟୋଗକ୍ଷେତ୍ରରେ ୬ଷ୍ଠୀ ତତ୍‌ପୁରୁଷସମାସ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ।

ଯଥା:- ସ୍ୱସ୍ୟ ଗୃହମ୍, ସ୍ୱସ୍ୟ ଜନନୀ, ସ୍ୱସ୍ୟ ମିତ୍ରମ୍ ଇତ୍ୟାଦି। 'ସ୍ୱ' ଶବ୍ଦ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତିରେ 'ଆତ୍ମା' ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହୁଏ।

ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ

ବିଗ୍ରହମଧ୍ୟସ୍ଥ ପଦ ସମସ୍ତପଦରେ ନ ରହିଲେ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ କୁହାଯାଏ।ସାଧାରଣତଃ ପୂର୍ବପଦ ଏକ ସମସ୍ତପଦ ହୋଇଥିଲେ ତାହାର ଉତ୍ତରପଦ ଲୋପପାଇଥାଏ। ତେଣୁ, ଏହାକୁ ଉତ୍ତରପଦଲୋପୀ ବା ଶାକପାର୍ଥିବାଦି ସମାସ ମଧ୍ୟ କହିଥାନ୍ତି। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ଶାକପାର୍ଥିବଃ ମୃଗୟାଂ ନ ଗଚ୍ଛତି। (ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥିବଃ)

ଏଠାରେ 'ଶାକପାର୍ଥିବଃ' ସମସ୍ତପଦଟି 'ଶାକପ୍ରିୟଃ ପାର୍ଥିବଃ' ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଛି। "ଶାକପ୍ରିୟଃ" ମଧ୍ୟ ଏକ ସମସ୍ତପଦ ଏବଂ ଏଥିରେ 'ଶାକ' ପୂର୍ବପଦ ଏବଂ 'ପ୍ରିୟ' ଉତ୍ତରପଦ ଅଟେ। ମାତ୍ର, "ଶାକପ୍ରିୟଃ" ପଦ ସହିତ "ପାର୍ଥିବଃ" ପଦର ସମାସ ସମୟରେ "ପ୍ରିୟଃ" ପଦଟି ଲୋପପାଉଥିବାରୁ ଏହା ଉତ୍ତରପଦ ବା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପଦର ଲୋପ ହୋଇଅଛି। ଏହିପରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ରାଜା ସିଂହାସନେ ବିରାଜତେ। (ସିଂହଚିହ୍ନିତମ୍ ଆସନମ୍, ତସ୍ମିନ୍)

ନର୍ତ୍ତକୀ ରତ୍ନମୁଦ୍ରିକାଂ ଦର୍ଶୟତି। (ରତ୍ନଖଚିତା ମୁଦ୍ରିକା, ତାମ୍)

ଦେବ୍ୟାଃ କଣ୍ଠେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣହାରଃ ଶୋଭତେ। (ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣନିର୍ମିତଃ ହାରଃ)

ଗୃହମ୍ ଅନୁ ଆମ୍ରବୃକ୍ଷଃ ଅସ୍ତି। (ଆମ୍ରନାମକଃ ବୃକ୍ଷଃ)

ମହାନଦୀକୂଳେ କଟକନଗରମ୍ ଅସ୍ତି। (କଟକନାମକଂ ନଗରମ୍)

ଏହିପରି ଗୁଡମିଶ୍ରିତମ୍ ଅନ୍ନମ୍ = ଗୁଡାନ୍ନମ୍, ବଟନାମକଃ ବୃକ୍ଷଃ = ବଟବୃକ୍ଷଃ ଇତ୍ୟାଦି।

ଉପମାନ କର୍ମଧାରୟ

କୌଣସି ଉପମା ଦେବାବେଳେ ଉପମାନ, ଉପମେୟ ଏବଂ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ। ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବସ୍ତୁ ଉପମେୟ, ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବସ୍ତୁ ଉପମାନ ଏବଂ ତୁଳନାତ୍ମକ ଇବ ଓ ବତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଉପମାବାଚକ ପଦ ଅଟନ୍ତି। ଉପମେୟ ଏବଂ ଉପମାନମଧ୍ୟରେ ସମାନ ଗୁଣ ବା ଧର୍ମକୁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ।

ଉପମାନ ଏବଂ ଉପମେୟମଧ୍ୟସ୍ଥ ସମାନ ଗୁଣ ବାଚକ ପଦର ଉପମାନପଦ ସହିତ ସଂଘଟିତ ସମାସକୁ ଉପମାନକର୍ମଧାରୟ ସମାସ କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ତୁଷାରଧବଳଃ ବୃଷଭଃ ଶେତେ। (ତୁଷାରଃ ଇବ ଧବଳଃ)

ଏଠାରେ ବୃଷଭର ଧଳାରଙ୍ଗ ତୁଷାର ବା ବରଫଭଳି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଅଟେ। ବୃଷଭର ବିଶେଷଣ ଧବଳର ତୁଷାରସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି। ଧବଳ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଏବଂ ତୁଷାର ଉପମାନ ଅଟେ। ଏହିପରି -

ଘନଶ୍ୟାମଃ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ ମଥୁରାଂ ଗତଃ। (ଘନଃ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ)

ସର୍ପକୁଟିଳା ନଦୀ ଭୟଙ୍କରୀ ଭବତି। (ସର୍ପବତ୍ କୁଟିଳା)

ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ

ସଦୃଶଗୁଣର ପ୍ରୟୋଗ ନ ହୋଇ ବ୍ୟାଘ୍ର, ସିଂହ, ଋଷଭ, ପୁଙ୍ଗବ, କୁଞ୍ଜର ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଉପମାନବାଚକ ପଦପରେ ଥାଇ ଉପମେୟର ସମାସକୁ ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର -

ମୁନିପୁଙ୍ଗବଃ ନାରଦଃ ନାରାୟଣଂ ଜପତି। (ମୁନିଃ ପୁଙ୍ଗବଃ ଇବ)

ଏଠାରେ 'ପୁଙ୍ଗବ'ପଦ ବୃଷଭ ଅର୍ଥକୁ ନ ବୁଝାଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠତାକୁ ବୁଝାଉଛି। ମୁନିଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୁନି ଓ ପୁଙ୍ଗବ ମଧ୍ୟରେ ତୁଳନା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି। ଏହିପରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଃ ସର୍ବଗୁଣସମ୍ପନ୍ନଃ ଆସୀତ୍। (ନରଃ ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଇବ)

ପୁରୁଷସିଂହଃ ବୀରଃ ସୁରେନ୍ଦ୍ରସାୟଃ ଆଂଲୋଶାସନାତ୍ ଜୁଗୁପ୍ସତେ ସ୍ମ । (ପୁରୁଷଃ ସିଂହଃ ଇବ)

ନରକୁଞ୍ଜରଃ ପଟେଲମହୋଦୟଃ ନିର୍ଭୀକଃ ଆସୀତ୍। (ନରଃ କୁଞ୍ଜରଃ ଇବ)

ମନେ ରଖ - (i) ସଦୃଶଗୁଣର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲେ ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଯଥା - ପୁରୁଷଃ ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ଇବ ଶୂରଃ ଆସୀତ୍।

(ii) ସ୍ତ୍ରୀ ବାଚକପଦ ସହିତ ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଯଥା - ରାଜ୍ଞୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈ ସିଂହସମାନା ତେଜସ୍ୱିନୀ ଆସୀତ୍।

ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ

ଉପମେୟଠାରେ ଉପମାନର ଆରୋପ ହେଲେ ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ ହୋଇଥାଏ। ଏହି ସମାସରେ ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ବିଦ୍ୟାଧନଂ ମହାଧନଂ ଭବତି। (ବିଦ୍ୟା ଏବ ଧନମ୍)

ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟା ଓ ଧନମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅନୁଭୂତ ହେଉନାହିଁ। ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟା ଉପମେୟ ଓ ଧନ ଉପମାନ ଅଟେ। ଏହିପରି-

ସଂସାରସାଗରଃ ଦୁସ୍ତରଃ ଭବତି। (ସଂସାରଃ ଏବ ସାଗରଃ)

ଶିଶୋଃ ବାଗମୃତଂ ପିବ। (ବାକ୍ ଏବ ଅମୃତମ୍)

ଜ୍ଞାନାଞ୍ଜନଂ ନୂତନମାର୍ଗଂ ଦର୍ଶୟତି। (ଜ୍ଞାନମ୍ ଏବ ଅଞ୍ଜନମ୍)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ସଂସାର, ବାକ୍ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ଯଥାକ୍ରମେ ସାଗର, ଅମୃତ ଓ ଅଞ୍ଜନର ତୁଳନା କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଅଛି।

ଦ୍ୱିଗୁସମାସ

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣପଦ ପୂର୍ବପଦରେ ଥାଇ ସମାସ ହେଲେ, ତାହାକୁ ଦ୍ୱିଗୁସମାସ କୁହାଯାଏ। ଏକଜାତୀୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସମାହାର ହେଲେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣ ପଦସହିତ ବିଶେଷ୍ୟପଦର ସମାସ ହୁଏ, ପଦଟି ସାଧାରଣତଃ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ। ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବା କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। ଦ୍ୱିଗୁସମାସ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ମହାଭାରତଗ୍ରନ୍ଥଃ ଶତସାହସ୍ରୀ ଇତି ଉଚ୍ୟତେ। (ଶତସ୍ୟ ସାହସ୍ରାଣାଂ ସମାହାରଃ)

ସହସ୍ରାଣାଂ ସମୂହଃ - ସାହସ୍ରମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ସାମୂହିକ ଭାବେ ଏକସହସ୍ରମାନଙ୍କର ସମଷ୍ଟି ।

ମହାଭାରତଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶତସାହସ୍ର ବା ଲକ୍ଷେ ଶ୍ଳୋକ ରହିଥିବାରୁ ତାହା 'ଶତସାହସ୍ରୀ' ନାମରେ ପରିଚିତ। ଶତସହସ୍ର ସମୂହ ଶ୍ଳୋକର ସମାହାର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସୂଚଉଥିବାରୁ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୋଇଛି, ଏହା ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ। ଏହିପରି-

ଭାରତବର୍ଷଂ ବିଂଶଶତାବ୍ଦ୍ୟାଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରମ୍ ଅଭବତ୍। (ଶତସ୍ୟ ଅବ୍ଦାନାଂ ସମାହାରଃ, ତସ୍ୟାମ୍)

ରାମଃ ପଞ୍ଚବଟ୍ୟାଂ ବନବାସମ୍ ଅକରୋତ୍। (ପଞ୍ଚାନାଂ ବଟାନାଂ ସମାହାରଃ, ତସ୍ୟାମ୍)

ପ୍ରତ୍ୟହଂ ସପ୍ତଶତୀ ପଠିତବ୍ୟା। (ସପ୍ତାନାଂ ଶତାନାଂ ସମାହାରଃ)

ତ୍ରିଲୋକୀ ଧର୍ମେଣ ଚଳତି। (ତ୍ରୟାଣାଂ ଲୋକାନାଂ ସମାହାରଃ)

ଦ୍ୱିଗୁସମାସାନ୍ତ ପଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଏବଂ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ବିଗତଃ ସପ୍ତାହଃ ସୁଖମୟଃ ଆସୀତ୍। (ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହ୍ନାଂ ସମାହାରଃ)

ତ୍ରିଭୁବନଂ ରାବଣସ୍ୟ ଅତ୍ୟାଚାରେଣ ପୀଡ଼ିତମ୍ ଆସୀତ୍ - (ତ୍ରୟାଣାଂ ଭୁବନାନାଂ ସମାହାରଃ)

ଜନାଃ ପଞ୍ଚଦେବଂ ପ୍ରଣମନ୍ତି। (ପଞ୍ଚାନାଂ ଦେବାନାଂ ସମାହାରଃ)

ଏହିପରି - ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ଯୁଗାନାଂ ସମାହାରଃ = ଚତୁର୍ଯୁଗମ୍।

ତ୍ରୟାଣାଂ ଦେବାନାଂ ସମାହାରଃ = ତ୍ରିଦେବମ୍।

ଷଣ୍ଣାଂ ଦର୍ଶନାନାଂ ସମାହାରଃ = ଷଡ୍‌ଦର୍ଶନମ୍।

ପଞ୍ଚାନାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ସମାହାରଃ = ପଞ୍ଚପ୍ରାଣମ୍।

ତ୍ରୟାଣାଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ = ତ୍ରିଫଳା।

ଦ୍ୱିଗୁସମାସାନ୍ତ ତଦ୍ଧିତପଦ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ତାହାକୁ 'ତଦ୍ଧିତାର୍ଥ ଦ୍ୱିଗୁ' ସମାସ କୁହାଯାଏ। ଯଥା-

କାର୍ତ୍ତିକେୟଃ ଷାଣ୍ମାତୁରଃ ଉଚ୍ୟତେ। (ଷଣ୍ଣାଂ ମାତୃଣାମ୍ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍)

କାର୍ତ୍ତିକେୟ କୃତ୍ତିକାଦି ଛଅଜଣ ମାତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାଳିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପୁତ୍ର ପରି ଅଟନ୍ତି। (ଷଟ୍ + ମାତୃ + ଅପତ୍ୟାର୍ଥେ ଅଣ୍)। ଏହିପରି

ଦ୍ୱୈମାତୁରଃ (ଗଣେଶ) = ଦ୍ୱୟୋଃ ମାତ୍ରୋଃ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍। ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାନ୍ତି।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଯଥାସମ୍ଭବଂ ସମସ୍ତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତଭାଷୟା ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ-

(କ) ନୀଳକଇଁ ଗୁଡ଼ିକ ପୋଖରୀରେ ଶୋଭାପାଉଛି।

(ଖ) ଘୃତମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ କାହାକୁ ଭଲ ନ ଲାଗେ ?

(ଗ) ବୁଢ଼ାଲୋକଦୁଇଟି ଶୀତରେ ଥରୁଛନ୍ତି।

(ଘ) ବିପଦବେଳେ ବିସ୍ମୟ ହିଁ କୁତ୍ସିତପୁରୁଷର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ।

(ଙ) ଔଷଧସେବନପରେ ଅଳ୍ପଗରମ ପାଣି ପିଅ।

(ଚ) ଖାରବେଳ ସିଂହପରି ପୁରୁଷ ଥିଲେ।

(ଛ) ନିଜବାପାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରଣାମ କର।

(ଜ) ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପଞ୍ଚବଟୀରେ ରହୁଥିଲେ।

(ଝ) ଗତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆମେ ସ୍ୱାଧୀନ ହେଲୁ।

(ଞ) ତିନିଭୁବନରେ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ପରି ଦାନୀ ନାହାଁନ୍ତି।

(ଟ) ନେଳିଆଶାଢ଼ୀପିନ୍ଧି ବୋହୂଟି ମନ୍ଦିର ଗଲା।

(ଠ) ଲୋକେ ବଣରେ ପତ୍ରତିଆରି ଶେଯରେ ଶୁଅନ୍ତି।

(ଡ) ବିଦ୍ୟାରୂପକ ଧନ ଅକ୍ଷୟ ଅଟେ।

(ଢ଼) ବାପାଙ୍କ ଲୁଗା ଚନ୍ଦ୍ରପରି ଧଳା ଅଟେ।

(ଣ) ସାତଜଣ ଋଷି ଆକାଶରେ ଶୋଭାପାଉଛନ୍ତି।

୨। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଶୁଦ୍ଧବିଗ୍ରହବାକ୍ୟାନି ନିରୂପୟତ-

(କ) କଦନ୍ନମ୍ = (କୁତ୍ସିତମ୍ ଅନ୍ନମ୍, କଦା ଅନ୍ନମ୍, କଦୁ ଅନ୍ନମ୍)

(ଖ) ମହାପଣ୍ଡିତଃ = (ମହା ପଣ୍ଡିତଃ, ମହାନ୍ ପଣ୍ଡିତଃ, ମହତ୍ ପଣ୍ଡିତଃ)

(ଗ) ପୁରୁଷର୍ଷଭଃ = (ପୁରୁଷଃ ଷଭଃ ଇବ, ପୁରୁଷଃ ଏବ ଋଷଭଃ, ପୁରୁଷଃ ଋଷଭଃ ଇବ।

(ଘ) ତ୍ରିଲୋକୀ = (ତ୍ରୟାଣାଂ ଲୋକାନାଂ ସମାହାରଃ, ତିସୃଣାଂ ଲୋକୀନାଂ ସମାହାରଃ, ତ୍ରୟଃ ଲୋକାଃ)

(ଙ) ସପ୍ତାହଃ = (ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହାନାଂ ସମାହାରଃ, ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହ୍ନାଂ ସମାହାରଃ, ସପ୍ତ ଅହାନି)

(ଚ) ଶ୍ୟାମଘନଃ = (ଶ୍ୟାମଃ ଏବ ଘନଃ, ଶ୍ୟାମଃ ଇବ ଘନଃ, ଶ୍ୟାମଃ ଘନଃ)

(ଛ) ନରେନ୍ଦ୍ରଃ = (ନରାଣାମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଃ, ନରେଷୁ ଇନ୍ଦ୍ରଃ, ନରଃ ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଇବ)

(ଜ) ଶତାବ୍ଦୀ = (ଶତାନାମ୍ ଅବ୍ଦାନାଂ ସମାହାରଃ, ଶତସ୍ୟ ଅବ୍ଦାନାଂ ସମାହାରଃ, ଶତାନି ଅବ୍ଦାନି)

(ଝ) ସୁନ୍ଦରଭାର୍ଯ୍ୟା = (ସୁନ୍ଦରୀ ଭାର୍ଯ୍ୟା, ସୁନ୍ଦରା ଭାର୍ଯ୍ୟା, ସୁନ୍ଦରୀ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଯସ୍ୟ ସଃ)

(ଞ) ଗତାଗତଃ = (ଗତଃ ଚ ଆଗତଃ ଚ, ପୂର୍ବଂ ଗତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ଆଗତଃ, ଗତସ୍ୟ ଆଗତଃ)

୩। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଶୁଦ୍ଧସମସ୍ତପଦାନି ନିରୂପୟତ-

(କ) ଶତସ୍ୟ ସାହସ୍ରାଣାଂ ସମାହାରଃ = (ଶତସାହସ୍ରୀ, ଶତସହସ୍ରୀ, ଶତସହସ୍ରମ୍)

(ଖ) ସପ୍ତ ଚ ତେ ଋଷୟଃ = (ସପ୍ତର୍ଷିଃ, ସପ୍ତର୍ଷୟଃ, ସପ୍ତାର୍ଷୟଃ)

(ଗ) ପଞ୍ଚାନାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ସମାହାରଃ = (ପଞ୍ଚପ୍ରାଣୀ, ପଞ୍ଚପ୍ରାଣଃ, ପଞ୍ଚପ୍ରାଣମ୍)

(ଘ) ଘନଃ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ = (ଘନଶ୍ୟାମଃ, ଶ୍ୟାମଘନଃ, ଘନୀଭୂତଶ୍ୟାମଃ)

(ଙ) ଶାଲ୍ମଳୀନାମା ତରୁଃ = (ଶାଲ୍ମଳତରୁଃ, ଶାଲ୍ମଳୀତରୁଃ, ଶାଲ୍ମଳୀତରୁ)

(ଚ) ଈଷତ୍ ଉଷ୍ଣମ୍ = (ଈଷୋଷ୍ଣମ୍, ଉଷ୍ଣୀଷମ୍, କବୋଷ୍ଣମ୍)

(ଛ) ସ୍ୱା ଜିହ୍ୱା = (ସ୍ୱାଜିହ୍ୱା, ଶ୍ୱାଜିହ୍ୱା, ସ୍ୱଜିହ୍ୱା)

(ଜ) ଭୀମଃ ଋସୌ କାନ୍ତଃ ଚେତି = (ଭୀମକାନ୍ତଃ, ଭୀମସେନଃ, ଭୀମଃ)

(ଝ) ଅର୍ଣ୍ଣବଃ ଇବ ଗଭୀରଃ = (ଗଭୀରାର୍ଣ୍ଣବଃ, ଅର୍ଣ୍ଣବଗଭୀରଃ, ଗଭୀରାର୍ଣ୍ଣମ୍)

(ଞ) ପଞ୍ଚାନାଂ ବଟାନାଂ ସମାହାରଃ = (ପଞ୍ଚବଟଃ, ପଞ୍ଚବଟମ୍, ପଞ୍ଚବଟୀ)

୪। ସବିଗ୍ରହଂ ସମାସନାମାନି ଲିଖତ-

କାଜଳମ୍, ବାଗମୃତମ୍, ଶୋକସାଗରଃ, ଦଧ୍ୟନ୍ନମ୍, ଚନ୍ଦନତରୁଃ, ଯାତାୟାତଃ, ନୀଳୋତ୍ପଳାନି, ମହାବୀରୌ, ପରମସଖଃ, ମୁନିପୁଙ୍ଗବଃ।

୫। ସ୍ତମ୍ଭତ୍ରୟସ୍ୟ ମେଳନଂ କୁରୁତ-

କସ୍ତମ୍ଭଃ	ଖସ୍ତମ୍ଭଃ	ଗସ୍ତମ୍ଭଃ
ମହତୀ ଅଷ୍ଟମୀ	ଘୃତାନ୍ନମ୍	ରୂପକକର୍ମଧାରୟଃ
ଖଞ୍ଜଃ କୁବ୍ଜଃ	ଚତୁର୍ଭୁବନମ୍	ଉପମାନକର୍ମଧାରୟଃ
ପଞ୍ଚାନାଂ ଦେବାନାଂ ସମାହାରଃ	ମହାଷ୍ଟମୀ	କର୍ମଧାରୟଃ
ଶଶାଙ୍କଃ ଇବ ଧବଳଃ	ଶାଲ୍ମଳୀତରୁଃ	ଦ୍ୱିଗୁଃ
ଶୋକଃ ଏବ ସାଗରଃ	ତ୍ରିଫଳା	କର୍ମଧାରୟଃ
ଶାଲ୍ମଳୀନାମା ତରୁଃ	ଶଶାଙ୍କଧବଳଃ	ଦ୍ୱିଗୁଃ
ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ଭୁବନାନାଂ ସମାହାରଃ	ସପ୍ତାହଃ	ଦ୍ୱିଗୁଃ
ପୁରୁଷଃ ଋଷଭଃ ଇବ	ଶୋକସାଗରଃ	ଦ୍ୱିଗୁଃ
ତ୍ରୟାଣାଂ ଫଳାନାଂ ସମାହାରଃ	ପଞ୍ଚଦେବମ୍	ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟଃ
ଘୃତମିଶ୍ରିତମ୍ ଅନ୍ନମ୍	ପୁରୁଷର୍ଷଭଃ	ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟଃ
ସପ୍ତାନାମ୍ ଅହ୍ନାଂ ସମାହାରଃ	ଖଞ୍ଜକୁବ୍ଜଃ	ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟଃ

୬। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଉପଯୁକ୍ତପଦୈଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ-

(କ) ସପ୍ତର୍ଷୟଃ ----। (ଗଚ୍ଛତି, ଗଚ୍ଛତଃ, ଗଚ୍ଛନ୍ତି)

(ଖ) ନୀଳାମ୍ବରମ୍ ---। (ବଳଭଦ୍ରଃ, ନୀଳାକାଶଃ, ନୀଳଚନ୍ଦ୍ରଃ)

(ଗ) ଭୀମକାନ୍ତଃ ---। (ନିର୍ଝରିଣୀ, ସାଗରଃ, ରୂପମ୍)

(ଘ) ନରସିଂହଃ ---। (ପୁରୁଷଃସିଂହଃ, ନରଶ୍ରେଷ୍ଠଃ, ନରସ୍ୟ ସିଂହଃ)

(ଙ) କାପୁରୁଷଃ ---। (କୁତ୍ସିତଃ ପୁରୁଷଃ, ଭୀରୁଃ, କ୍ରୋଧୀ)

(ଚ) ଘନଶ୍ୟାମଃ ---। (କୃଷ୍ଣମେଘଃ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ, ଘନଃ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ)

(ଛ) ବଟବୃକ୍ଷଃ ---। (ବଟଃ ବୃକ୍ଷଃ, ବଟନାମକଃ ବୃକ୍ଷଃ, ବୃକ୍ଷଃବଟଃ)